

ТАТЬКОВ Б. В.,
адвокат (фізична особа-підприємець)
м. Київ

УДК 346.2: 008.65.01
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.19>

ЕВОЛЮЦІЯ КСВ ТА ЇЇ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті проаналізовано питання еволюції КСВ та її господарсько-правового регулювання, виявлено тенденції подальшого розвитку та проведено на цій основі періодизацію розвитку інституту КСВ та його господарсько-правового регулювання.

Виокремлено чотири періоди у становленні і розвитку інституту КСВ:

– XI-XVIII ст. – період торговельного (комерційного) права. Це стадія торгового капіталізму, КСВ має виключно характер добровільних ініціатив комерсантів;

– XIX ст. – період промислового (підприємницького) права, суспільні відносини перейшли у стадію промислового капіталізму. КСВ має характер ініціатив, поряд із цим робляться перші спроби розроблення соціальних законів у сфері відносин підприємств із найманими працівниками;

– XX ст. – період фінансово-промислового господарського права. Господарське право ґрунтується на сполученні ринкової саморегуляції і державного регулювання у економіці та приватно-правових і публічно-правових засад у праві. Норми локального права визнаються джерелом господарського права. Господарське право розглядається як комплексна галузь права, метод господарського права передбачає сполучення у правовому регулюванні різних методів – обов'язкових приписів, узгодження, рекомендацій, але вони все ще не використовуються у регулюванні КСВ. Концепція КСВ у господарській діяльності набуває широкого визнання, але зберігає виключно характер окремих ініціатив. У її правовому супроводженні широко використовуються господарсько-правові засоби локальної нормотворчості;

– на межі XX–XXI ст. – період інформаційного господарського права. Характеризується розвитком інформатизації та загостренням екологічних проблем. На міжнародному рівні приймається Концепція сталого розвитку. Відбувається прийняття міжнародних стандартів та національних стратегій впровадження КСВ, яка має соціальну, економічну та екологічну складові частини. У господарсько-правовому регулюванні КСВ розпочинається широке використання методу рекомендацій та методу узгодження. Метод обов'язкових приписів має обмежений доступ для законодавця і стосується лише звітування. Господарське право сформувалося як самостійна галузь права. У господарському праві сформувався єдиний метод, який забезпечує сполучення приватно-правового і публічно-правового регулювання господарських відносин – метод рівного підпорядкування суспільному господарському порядку. Традиція визнається джерелом права, мораль розглядається як невід'ємна складова частина традиції. У найближчій перспективі можна прогнозувати становлення інституту КСВ як одного з провідних інститутів інформаційного господарського права.

Ключові слова: галузь права, господарське право, господарсько-правове регулювання, корпоративна соціальна відповідальність, еволюція господарського права, періодизація історії господарського права.

Tatkov B. V. Evolution of CSR and its regulation under commercial law

The article analyzes the issues of the evolution of CSR and its regulation under commercial law, reveals tendencies for further development, and, on this basis, provides the periodization of the development of the CSR institution and its regulation under commercial law.

Four periods have been identified in the formation and development of the CSR institution:

– from 11th to 18th century – the period of trade (commercial) law. It is the stage of commercial capitalism; CSR has the character of voluntary initiatives of merchants exclusively;

– 19th century – the period of industrial (entrepreneurial) law, social relations have transformed into industrial capitalism. CSR has the nature of initiatives; along with this, the first attempts are made to develop social laws in the field of relations between enterprises and employees;

– 20th century – the period of financial and industrial commercial law. Commercial law is based on a combination of market self-regulation and state regulation in the economy and foundations in private law and public law. The norms of local law are recognized as the source of commercial law. Commercial law is considered a complex branch of law. The method of commercial law presupposes a combination of various methods in legal regulation – mandatory instructions, coordination, recommendations, but they are still not used in CSR regulation. The concept of CSR in economic activity is gaining widespread acceptance but retains the character of individual initiatives exclusively. In its legal support, the legal means of local rule-making in economic law are widely used;

– at the turn of the 20th and 21st centuries – the period of information commercial law. It is characterized by the development of informatization and the aggravation of environmental problems. The Concept of Sustainable Development has been adopted at the international level. International standards and national strategies for implementing CSR have been adopted with a social, economic, and environmental component. The widespread use of the recommendation method and the approval method began in the legal regulation of CSR under commercial law. The method of mandatory instructions has limited access to the legislator and concerns only reporting. Commercial law was formed as an independent branch of law. In commercial law, the only method has been developed that provides a combination of regulation of economic relations both under private law and public law – the method of equal subordination to the public economic order. Tradition is recognized as a source of law; morality is considered as an integral part of the tradition. In the near future, it is possible to predict the formation of the CSR institution as one of the leading institutions of information law.

Key words: *branch of law, commercial law, legal regulation under commercial law, corporate social responsibility, evolution of economic law, periodization of the history of commercial law.*

Вступ. У сучасних умовах стрімкого наростання кризових явищ у економіці, зумовлених загальним кризовим перебігом суспільного розвитку у внутрішніх і зовнішніх відносинах, гостро постає питання пошуку нових стратегій і підходів до здійснення господарської діяльності. Одним із таких підходів є концепція КСВ, яка є найбільш впливовим важелем реалізації концепції сталого розвитку. Сталий розвиток розглядається як основний напрям розвитку цивілізації на ХХІ століття, визнаний на рівні ООН. Україна взяла на себе зобов'язання щодо впровадження принципів сталого розвитку в систему господарювання. Натомість багато дослідників відзначають, що, незважаючи на численні напрацювання у рамках

вказаної концепції і навіть її політичного схвалення, серйозних кроків у цьому напрямі ще не зроблено. Економічна теорія, за оцінками спеціалістів, перебуває в глибокій кризі. Відповідно, у кризовому стані перебуває і господарсько-правова наука, адже вона базується на дослідженні економічних відносин і спирається у своїх дослідженнях на економічну теорію. З іншого боку, традиційні підходи у правовому регулюванні також потребують переосмислення з урахуванням сучасних проблем.

Різні аспекти КСВ висвітлені у працях багатьох закордонних і вітчизняних науковців, таких як: Х. Боуен, П. Друкер, А. Керолл, Ф. Котлер, М. Портер, М. Фрідман, В.Л. Маслов, Дж. Люкс, С. Торсен, А. Мейслінг, А. Райстрик, Р. Райтц, .В. Коваленко, А.М. Колот, Н.С. Орлова, О.Ф. Новикова, М.Е. Дейч, О.В. Панькова, Н.В. Бібік та інші.

Проте, враховуючи здобутки раніше здійснених розробок, потрібно підіймати рівень наукового розроблення проблематики КСВ вище, відповідно до потреб урахування сучасних тенденцій та викликів.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження питань еволюції КСВ та її господарсько-правового регулювання, виявлення тенденцій подальшого розвитку та проведення на цій основі періодизації розвитку інституту КСВ та його господарсько-правового регулювання.

Результати дослідження. Зародження інституту КСВ було зумовлене розвитком суспільного виробництва і нового етапу розподілу праці, пов'язаного з промисловою революцією. Вважається, що доктрина КСВ зародилася в США в XVII ст. як доктрина капіталістичної благодійності (філантропія). Ця доктрина залишається актуальною донині.

У 60–70 рр. XX ст. корпоративна філантропія розглядалася як окрема складова частина діяльності компаній, почали створюватися перші корпоративні фонди, через які компанії здійснювали пожертви. За умови отримання прибутку або іншої вигоди компанією діяльність розглядали як звичайну комерційну діяльність.

У 80-ті роки XX ст. починає формуватися тенденція поєднання корпоративної філантропії із загальними цілями компанії, з'являється концепція «розумного егоїзму» у філантропічній діяльності. На початку 2000 р. новий підхід укріпився аргументом про доцільність поєднання економічної і соціальної вигод.

У результаті тенденцій, закладених у 80-х роках, протягом 90-х років XX ст. відбувається широкомасштабна кампанія, спрямована на збільшення рівня філантропії, у т.ч. корпоративної, у США і за межами країни, що використовувалося як засіб конкурентної боротьби на зовнішніх ринках. Глобалізація створила умови, за яких як транснаціональна, так і національна компанія в умовах міжнародної конкуренції більше не може не звертати уваги на КСВ. Крім того, в умовах глобальної економіки КСВ стає необхідністю для побудови стабільного бізнес-середовища.

В Україні ця модель КСВ мало розповсюджена. Обмежені економічні можливості сучасного періоду для філантропічної діяльності вітчизняних підприємств вимушують звертати погляди переважно до іншої концепції КСВ, яка сформувалася у рамках європейської традиції.

Зародження європейської концепції КСВ пов'язується з початком промислової революції і було зумовлене рухом за захист прав трудящих. Наприкінці XIX ст. в Англії з'явилися перші сучасні фабрики, які стали зразком для світу. Велика французька революція 1789 р. і початок процесу індустріалізації знаменували перехід капіталізму від фази торгового капіталізму до фази промислового капіталізму.

Поряд з цим вже на початку XIX ст. по мірі першого накопичення протиріч в інтересах нового класу капіталістів та найманих працівників у питаннях безпеки, здоров'я, задоволення першочергових потреб почали поступово виникати робітничі організації та партії. Особливої популярності вони набули у Німеччині, де вже на початку XIX ст. зародився процес запровадження соціальних законів для врегулювання наростаючих протиріч.

Бурхливий розвиток підприємництва зумовив відповідний бурхливий розвиток права у XIX ст. На початку XIX ст. приймається Французький комерційний кодекс 1807 р. Дос-

від французької кодифікації набув надзвичайної популярності у світі. Це була кодифікація комерційного права, яка ввібрала в себе потреби зароджуваного підприємництва та відкрила широку дорогу для їх задоволення, проголосивши свободу підприємницької (комерційної) діяльності. Кодифікація торговельного права Германії здійснювалася фактично протягом століття та завершилась наприкінці XIX ст. прийняттям Германського торговельного кодексу (ГТУ). Приймаються Закони про акціонерні товариства, про товариства з обмеженою відповідальністю, інші закони, що забезпечують підприємницьку діяльність.

Доктрина юридичного позитивізму передбачала формування права у процесі законотворчості. Поряд з цим у XIX ст. зародилася соціологічна школа права, яка мала важливе значення для становлення КСВ. Соціологічна школа права розуміла право як реальну поведінку суб'єктів правовідносин, визнає пріоритет суспільних відносин як змісту над правовою формою – живе право (представники: Ерліх, Муромцев і ін.) [1, с. 133–135].

З середини XIX століття під тиском суспільства відбувається поступовий розвиток прав і свобод найманого персоналу [2].

Були висунуті три доводи на користь прийняття міжнародних трудових норм: соціальний – необхідність полегшити важку долю працюючих мас; політичний – важливість зміцнення соціального миру в промислово розвинених країнах з метою запобігання суспільним потрясінням; економічний – міжнародне регулювання праці допоможе країнам, які захищають трудящих своїм законодавством, уникнути втрат, які тягне подібна соціальна політика. Ці аргументи були наведені в Преамбулі прийнятого в 1919 р. статуту Міжнародної Організації Праці (МОП), пізніше вони були уточнені в Філадельфійській декларації 1944 р. і зберігають актуальність і в наш час, будучи ідеологічним фундаментом МОП [3].

На початку XX ст. починають підійматися питання вже і щодо таких аспектів діяльності капіталістичних підприємств, як їхні соціальні зобов'язання, соціальний аудит, використання податків для зменшення забруднювальних викидів.

Однак у першій половині XX ст. це все ще не загальна тенденція, головним видом діяльності компаній залишається промислове виробництво і отримання прибутку, загалом ведення бізнесу розглядається виключно в такому аспекті.

Прийняття у 1948 р. Загальної декларації прав людини ООН надало питанням КСВ загальнолюдського значення. У середині XX ст. ідеї КСВ починають активно розвиватися.

У 1953 р. опублікована монографія Г. Боуена «Соціальна відповідальність бізнесмена», яка започаткувала нову наукову школу з проблеми відповідальності бізнесу [4].

У 1960-х роках науковці почали чітко наголошувати, що відповідальність бізнесу є значно ширшою, ніж виконання законів і одержання прибутку. Зокрема, корпорації мають цікавитися політичними процесами, добробутом громади, задоволеністю найманих працівників та усього суспільства. Це закладає основи для розвитку таких течій у складі концепції КСВ, як соціальна відповідність вимогам, бізнес-етика, теорія стейкхолдерів, які одержали розвиток впродовж наступних десятиліть. У 1970-х роках відбулась подальша формалізація корпоративної соціальної відповідальності та підсилення її екологічної складової частини. У цей період з'являються також розробки щодо застосування соціальних індикаторів у процесі визначення власниками бізнесу напрямку соціальної активності (зменшення забруднень, умов найму та кар'єрного зростання, якість робочого життя, участь у розбудові міст), щодо захисту прав меншин і жінок, а вирішення екологічних питань виходить на принципово новий рівень. У 1980-х роках акцент перемістився на вивчення зв'язку між рівнем соціальної відповідальності фірми та її фінансовими результатами [5, с. 29–30].

У 1980-ті роки закладено початок кампанії з просування концепції КСВ у глобальному масштабі, яка широко розгорнулася у 1990-ті роки. Поштовх широкомасштабного запуску екологічної складової частини КСВ дали три серйозні екологічні катастрофи, які відбулися протягом 80-х років, що мали глобальний характер: у 1984 р. на хімічному заводі в Індії, у 1986 р. на Чорнобильській АЕС в СРСР, у 1989 – витік нафти з танкера Ексон Валдез біля берегів Аляски (США). У цей час з'являються громадські та наукові організації, що займаються вченням, пропагандою і впровадженням принципів та інститутів КСВ [5, с. 30].

Концепція КСВ у її сучасному розумінні формується починаючи з 1990-х років. Запуск широких глобалізаційних процесів у 1990-х рр. зумовив появу низки міжнародних стандартів КСВ. Розпочинається розроблення засад національної політики у сфері КСВ. Цей період характеризується започаткуванням широкого громадського руху за підвищення соціальної відповідальності бізнесу.

У 2000 р. прийнято Глобальний Договір ООН, в основу якого покладено 10 принципів у чотирьох основних сферах соціальної відповідальності, таких як права людини, трудові відносини, навколишнє середовище, боротьба з корупцією [6].

У 2000-х роках активізується боротьба споживачів та створених ними громадських організацій за свої права та етику ведення бізнесу.

Зусиллями недержавних організацій та Європарламенту розроблена рекомендація щодо обов'язкового звітування компаніями про ведення відповідального бізнесу за трьома складовими частинами: соціальною, економічною та екологічною. В той же час Єврокомісія продовжує відстоювати свободу бізнесу у сфері запровадження КСВ і наполягає, що ця діяльність має проводитися з урахуванням таких принципів, як: добровільність, прозорість, створення цінності, збалансування трьох складників КСВ, відповідність діючим міжнародним угодам та інструментам [7].

Єврокомісія у документі 2001 р., який називається Green Paper, презентує сучасний погляд на КСВ на основі трьох її важливих складових частин, таких як люди (соціальні проблеми), планета (екологія) і прибуток (економіка), дає сучасне визначення КСВ: «це концепція, у рамках якої компанія добровільно приймає рішення зробити свій внесок для покращення суспільства і очищення навколишнього середовища» [8, с. 7].

До найбільш важливих етапів у розвитку КСВ перших десятиліть XXI ст. слід віднести запуск Ініціативи з глобальної звітності (GRI), Глобального договору ООН (UN Global Compact), OECD Рекомендації для мультинаціональних підприємств. На їх основі розроблено систему стандартів та рекомендацій щодо запровадження сталого розвитку: стандарт ISO 14000 в галузі систем екологічного менеджменту, рекомендації щодо звітності в галузі сталого розвитку, міжнародний стандарт із соціальної відповідальності ISO 26000, ISO 9001:2000 тощо.

Вищезазначені ініціативи на європейському та світовому рівні свідчать про те, що просування концепції КСВ потребує не лише добровільної діяльності суб'єктів господарювання із забезпечення соціально відповідального впливу на соціальні відносини та навколишнє середовище, а й певного регулювання їх діяльності ззовні – з боку як окремих стейкхолдерів чи громадських структур, так і держави.

Тренд забезпечення сталого розвитку та соціальної відповідальної поведінки бізнесу торкнувся і України. У 2014 р. підписана Угода про асоціацію між Україною та ЄС, у якій окрема увага приділяється питанням забезпечення сталого розвитку.

Основи соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання були закладені у Декларації про державний суверенітет України 1990 р., Конституції України 1996 р. та Господарському кодексі України 2004 р.

Декларація і Конституція визнавали необхідність дотримання загальнолюдських цінностей та міжнародних документів про права людини. Норми Конституції, Господарського кодексу та інших актів законодавства, в яких реалізуються сучасні принципи соціальної правової держави та соціально орієнтованої економіки, складають законодавчу основу КСВ суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин сучасного періоду. Громадянське суспільство відгукнулося на потреби сьогодення розробленням Кодексів корпоративної поведінки. Таким чином, Україна з тим чи іншим успіхом просувається по шляху, прокладеному загальнолюдським співтовариством.

Перед державою стоїть завдання забезпечення розвитку відповідних інститутів. Однак результати виконання державою покладених на нею функцій залишаються далекими від задовільних. У цих умовах на порядку денному стоять питання самоорганізації громадянського суспільства, справляння відповідного впливу на функціонування державних

інститутів. А на передній план виходять питання соціальної відповідальності великих корпоративних структур (великих підприємств та їх об'єднань), здатних виступити локомотивом розвитку економіки у необхідному напрямку.

Якщо раніше переважним підходом до розуміння відповідальності бізнесу до середини ХХ століття було зобов'язання створювати прибуток для своїх власників, то сьогодні постає питання про сполучення приватних і публічних інтересів, про те, що діяльність, спрямована на отримання прибутку, має бути суспільно-корисною і не порушувати права та інтереси інших учасників суспільних відносин.

Таку тенденцію було закладено ще в Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.), яка передбачала дотримання при здійсненні прав і свобод справедливих вимог моралі (ст. 29). Специфікою сучасного періоду є становлення інформаційного суспільства та інформаційної економіки, яке відображається на векторі розвитку усіх галузей знань, у тому числі господарського права.

Науковці називають інформаційне суспільство новим етапом розвитку цивілізації, в основі його існування лежить «поняття інформації як особливої нематеріальної субстанції, здатної взаємодіяти як з матеріальними благами, так і з духовним світом людини». Стимули праці в інформаційній економіці зміщуються з матеріальних аспектів до моральних [9, с. 102].

Зазначені тенденції свідчать про те, що становлення та розвиток КСВ як цілісної концепції набуває пріоритетного значення. Вступ у стадію інформаційного суспільства та інформаційної економіки передбачає формування окремого інституту КСВ у структурі господарського права та вступ господарського права у стадію інформаційного господарського права.

У науці господарського права є загальновизнаною періодизація становлення і розвитку господарського права, яку проводив вчений дореволюційного періоду Г.Ф. Шершеневич (ХІХ ст.), та у сучасних працях О.О. Чувпило: ХІ–ХІІІ ст. – виникнення і розвиток звичаєвого торгового права (Г.Ф. Шершеневич називав період по країні зародження відповідних процесів – італійський період); ХІV–ХVІІІ ст. – одержавлення звичаєвого торгового права як купецького права (за Г.Ф. Шершеневичем – французький період); ХІХ ст. – формування промислового права (за Г.Ф. Шершеневичем – німецький період); ХХ ст. – формування господарського права, що поєднує приватно-правові і публічно-правові засади [10].

У літературі висловлювалася слушна пропозиція об'єднати перші два періоди в один період торговельного (комерційного) права та пропонувалося таке уточнення періодизації: торговельного (комерційного) права (до ХІ–ХVІІІ ст.); промислового (підприємницького) права (ХІХ ст.); фінансово-промислового (господарського) права (ХХ ст.) [11].

Ця пропозиція уявляється слушною, оскільки дійсно торговельне (комерційне) право пройшло дві стадії розвитку – звичаєвого права і його одержавлення та надання форми законів. Крім того, це має сенс і щодо розвитку КСВ. Хоча перші приклади КСВ, що датуються у літературі, стосуються ХVІІ ст., однак треба розуміти так, що християнський світогляд представників європейської цивілізації просто не міг не залишити прикладів благодійництва на більш ранніх етапах, тому повністю пересікається із періодизацією розвитку господарського права, починаючи з ХІ ст. На стадії торгового капіталізму, яка приходить на ХІ–ХVІІІ ст., КСВ має виключно характер добровільних ініціатив комерсантів.

Слушними уявляються і уточнення назви наступних періодів. В економічному сенсі головною особливістю ХІХ ст. є підприємництво, а ХХ ст. – фінансово-промисловий капітал. У ХІХ ст. бурхливе зростання промислового виробництва забезпечило бурхливе зростання капіталістичних накопичень. На кінець ХІХ ст. концентрація виробництва і капіталу привела до формування монополій і переростання промислового капіталізму у фінансово-промисловий капіталізм.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу виокремити такі періоди становлення і розвитку КСВ:

– ХІ–ХVІІІ ст. – період торговельного (комерційного) права. Це стадія торгового капіталізму, КСВ має виключно характер добровільних ініціатив комерсантів;

– XIX ст. – період промислового (підприємницького) права, суспільні відносини перейшли у стадію промислового капіталізму. КСВ має характер ініціатив, поряд з цим робляться перші спроби розроблення соціальних законів у сфері відносин підприємств з найманими працівниками;

– XX ст. – період фінансово-промислового господарського права. Господарське право ґрунтується на сполученні ринкової саморегуляції і державного регулювання у економіці та приватно-правових і публічно-правових засад у праві. Норми локального права визнаються джерелом господарського права. Господарське право розглядається як комплексна галузь права, метод господарського права передбачає сполучення у правовому регулюванні різних методів – обов’язкових приписів, узгодження, рекомендацій, але вони все ще не використовуються у регулюванні КСВ. Концепція КСВ у господарській діяльності набуває широкого визнання, але зберігає виключно характер окремих ініціатив. У її правовому супроводженні широко використовуються господарсько-правові засоби локальної нормотворчості;

– на рубежі XX–XXI ст. – період інформаційного господарського права. Характеризується розвитком інформатизації та загостренням екологічних проблем. На міжнародному рівні приймається Концепція сталого розвитку. Відбувається прийняття міжнародних стандартів та національних стратегій впровадження КСВ, яка має соціальну, економічну та екологічну складові частини. У господарсько-правовому регулюванні КСВ розпочинається широке використання методу рекомендацій та методу узгодження. Метод обов’язкових приписів має обмежений доступ для законодавця і стосується лише звітування. Господарське право сформувалося як самостійна галузь права. У господарському праві сформувався єдиний метод, який забезпечує сполучення приватно-правового і публічно-правового регулювання господарських відносин – метод рівного підпорядкування суспільному господарському порядку. Традиція визнається джерелом права, мораль розглядається як невід’ємна складова частина традиції. У найближчій перспективі можна прогнозувати становлення інституту КСВ як одного з провідних інститутів інформаційного господарського права.

Список використаних джерел:

1. Теория государства и права: курс лекций / под ред Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд. перераб и доп. М.: Юристъ, 2005. 768 с.
2. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теретичних поглядів. *Економічна теорія*. 2013. № 4. С. 5–26.
3. Исследование “Социальная ответственность бизнеса – опыт России и Запада”. Комитет по укреплению социальной ответственности и бизнеса. Москва, 2004. 96 с.
4. Bowen H. R. Social Responsibilities of the Businessman. Harper & Row. N.Y 1953. P. 284.
5. Коваленко Є.В. Організаційно-економічний механізм управління корпоративною соціальною відповідальністю : дис.. ... канд. екон. наук : 08.00.03. Суми, 2018. 244 с.
6. Глобальний Договір ООН (UN Global Compact, 2000). URL: www.globalcompact.org.ua.
7. Lux J., Thorsen S., Meisling A. The European Initiatives. Corporate Social Responsibility : the Corporate Governance of the 21st Century / general ed.: Ramon Mullerat; authors: Daniel Brennan ... [et al.]. The Hague: Kluwer Law International, 2005. P. 279–298.
8. European Commission. Green Paper: Promoting a European framework for corporate social responsibility. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg, 2001. 37 p. URL: https://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=4MxeWLLPO6-8zAWNjomgCQ#q=euroпа.eu%2Frapid%2Fpress-release_DOC-01_-9_en.pdf.
9. Булеев М.П. Предприятие в системе общественных отношений: институциональный аспект: монография / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2006. 424 с.
10. Мамутов В.К., Чувпило О.О. Господарче право зарубіжних країн: Підручник. К.: Ділова Україна, 1996. С. 47–48.
11. Грудницька С. Еволюція господарської правосуб’єктності як економіко-правової категорії. *Юридична Україна*. 2008. № 6. С. 96–101.

